

ПРОСТОРНА ДИМЕНЗИЈА ДРУГЕ ДЕМОГРАФСKE ТРАНЗИЦИЈЕ У СРБИЈИ

ДАНИЕЛА АРСЕНОВИЋ

Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство
Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија
daniela.arsenovic@dgt.uns.ac.rs

ВЛАДИМИР НИКИТОВИЋ

v.nikson@gmail.com

ИВАНА МАГДАЛЕНИЋ

in.magdalenic@gmail.com

Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија

САЖЕТАК: Досадашња истраживања Друге демографске транзиције (ДДТ) у Србији махом су усмерена на њену социолошку димензију односно промене које се тичу формирања породице. С друге стране, разумевање просторне димензије овог процеса може помоћи у разумевању његовог даљег ширења, али и његове природе ван држава у којима је оригинално описан, на шта указује историјат прве демографске транзиције. Циљ овог рада је да установи да ли просторни обрасци скоријих промена (1991–2011) у показатељима фертилитета на локалном нивоу у Србији имају своје упориште у ДДТ. У ту сврху, испитане су регионалне разлике у ширењу демографских иновација, мерене типичним демографским показатељима ДДТ: стопа укупног фертилитета, просечна старост мајке при живорођењу и удео рођених ван брака. Иако налази у вези са ширењем ниског фертилитета и одлагања рађања могу указивати на то да су фактори ДДТ на делу, они који се тичу ванбрачног фертилитета сугеришу да тај процес није тако једнозначан, истичући на тај начин сличност са манифестацијом показатеља ДДТ у постсоцијалистичким друштвима Европе. Неупитно је, пак,

да транзиција између традиционалног и модерног у погледу репродуктивног режима у Србији има своју јасну просторну димензију, чијим би се даљим истраживањем умногоме разјаснили механизми и темпо будућих промена односно допринело дефинисању адекватних мера популационе политике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друга демографска транзиција, фертилитет, ванбрачна рађања, регионалне разлике, Србија

Демографска транзиција је вероватно најпопуларнији демографски наратив 20. века, који описује главне промене у демографском режиму свих популација на њиховом путу трансформације у модерна индустријска друштва. Овај контекст подразумева да се равнотежа између плодности и смртности постиже у завршној фази транзиције, што доводи до стационарне популације. Међутим, испоставило се да та равнотежа није дуготрајна и то најпре у технолошки напредним друштвима, која су историјски била прва која су ушла у транзицију. Заправо, након краја „бејби-бум” периода, односно од шездесетих година 20. века примећене су велике промене у демографским тенденцијама у овим земљама, као што су: пораст очекиваног трајања живота, опадање стопе рађања испод нивоа замене генерација, пораст старости при уласку у први брак, транзиција од брака ка кохабитацији, повећање удела ванбрачних рађања и пораст имиграције. Ове промене се најчешће тумаче Другом демографском транзицијом (ДДТ), што је концепт који су заједнички формулисали Листаге и ван де Каа 1986. и даље разрађивали и допуњавали укључивањем миграционе компоненте [Van de Kaa 1987, 2004; Lesthaeghe 2014]. Као што Листаге истиче у новијим радовима, ДДТ се често поједностављено схвата као концепт који описује узрочнике ниског фертилитета у модерним друштвима иако су промене фертилитета несумњиво иницирале појаву овог процеса. Он предлаже да ДДТ треба, пре свега, да буде конципиран као оквир за разумевање дубоких културних промена које ће пре или касније изазвати и разне демографске промене [Lesthaeghe 2014].

Стопа укупног фертилитета испод нивоа замене генерација, као главна демографска особеност друге демографске транзиције, прво је забележена у Северној и Западној Европи (током шездесетих и седамдесетих година 20. века), потом у Јужној (осамдесетих) и на крају Средњој и Источној Европи (након 1990) [Basten and Frejka 2016]. Најважнији фактори који су утицали на овакве промене фертилитета покренути су технолошким (развој медицине, контроле рађања, комуникација и протока информација итд.), структурним (унапређење система образовања, социјалне и здравствене заштите, раст удела високообразованих и удела жена на тржишту рада, пораст животног стандарда итд.), али подједнако и културним променама (ширење демократије, родна равноправност, као и већа слобода појединца да одлучује у складу са личним осећајем) [Van de Kaa 1987; Lesthaeghe 2014].

Поред општих примедби на сам концепт ДДТ у вези са њеним идеационим и културним покретачима, одређене сумње се често изражавају

у погледу применљивости овог теоријског оквира изван региона где је првобитно био препознат као процес [Lesthaeghe and Neidert 2006]. Свакако, све је више доказа да се појаве као што су низак фертилитет, растући удео кохабитација и ванбрачних рађања шире глобално [Lesthaeghe 2014]. Ипак, неки аутори повезују ове факторе са порастом сиромаштва, формулисаним кроз „образац неповољног положаја” у САД (кохабитација као карактеристика нижег социјалног слоја), на тај начин изражавајући сумње да механизми културних промена типични за ДДТ утичу на демографске промене у Источној Европи [Perelli-Harris and Gerber 2011]. С друге стране, Еспинг-Андерсен и Билари [2015] сматрају да је могуће доћи до опоравка стопе фертилитета, при чему би период потребан за то у одређеном друштву зависио од темпа родне промене у породици односно брзине адаптације улоге мушкарца на измењене друштвене околности.

С обзиром да низак фертилитет већ више од 60 година одликује популацију Србије (без Косова и Метохије), и да постоји доста специфичности у трендовима одговарајућих демографских показатеља у односу на друге бивше социјалистичке земље, чини се да је сасвим релевантан истраживачки циљ који има намеру да допринесе одговору на питање да ли се промене фертилитета типичне за ДДТ шире од свог извора ка југоистоку Европе. Ово је посебно битно због разноврсних демографских импликација ниског фертилитета, које нису увек добро препознате и артикулисане мерама популационе политике.

Поједини аутори, с правом, барем из угла емпиријских доказа, доводе у питање постојање свих димензија ДДТ у Србији, нарочито оних које се демографски манифестују порастом кохабитације као алтернативе браку, односно удела ванбрачних рађања [Petrović 2011; Bobić 2014]. Но, могуће је да се процес ДДТ не одвија равномерно нити се све његове особине истовремено развијају, што је, уосталом, случај не само у земљама Средње и Источне Европе него је био и у онима где је овај концепт оригинално описан [Hoen et al. 2009].

Постојећа истраживања ДДТ у Србији фокусирана су на национални ниво, нарочито на социолошке аспекте промена у породичној сфери. Међутим, географске разлике у дифузији иновација, као што су оне које доводе до демографских промена, показале су се значајним фактором регионалних разлика већ код прве демографске транзиције [Nikitović, Bajat and Blagojević 2016]. Стога ће се у овом раду пружити оквир за дубљи увид у просторне обрасце промене индикатора фертилитета типичних за ДДТ у раздобљу између три последња пописа становништва 1991–2011, што је период који се поклапа с последњим значајним падом стопе укупног фертилитета у Србији. Анализа се односи на административни ниво градова и општина за стопу укупног фертилитета (СУФ), просечну старост мајке при живорођењу и удео рођених ван брака. Разумевање просторне димензије ових процеса може умногоме допринети њиховом генералном разумевању, што даје могућност за боље предвиђање демографских трендова односно примену адекватних мера популационе политике.

ПОДАЦИ И МЕТОДЕ

За израчунавање анализираних индикатора, коришћени су званични подаци статистике виталних догађаја и пописа становништва 1991, 2002 и 2011. у Србији. Сваки показатељ је израчунат као трогодишњи просек око пописних година. За територијалну основу узета је административна подела у време пописа 2002, што подразумева да су резултати анализа дистрибуирани на укупно 161 општину у Србији без Косова и Метохије. Од тог броја, на основу административног критеријума, 42 општине имају статус града (од чега њих 16 чини Град Београд), и обухватају 63,2% укупног становништва у земљи према попису 2011. Сходно томе, резултати су сагледавани и у односу на поделу између општина чија су управна средишта значајнији градски центри и осталих.

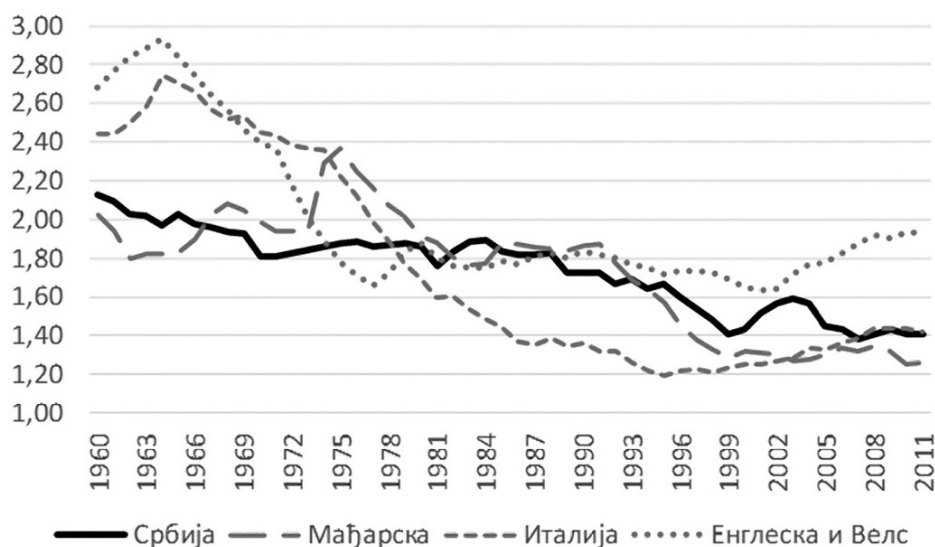
Дистрибуција три индикатора на локалном нивоу приказана је на картограмима у односу на теоријски и емпиријски препознате прагове који показују да ли је и колико процес ДДТ одмакао. Такође, статистички су испитане процентуалне промене сваког од три показатеља током анализираних периода према типу административне јединице, као и коефицијенти корелације између индикатора у односу на три временска пресека.

ПОЈАВА НИСКОГ ФЕРТИЛИТЕТА И ОДЛАГАЊА РАЂАЊА

Крај „бејби-бум” периода у Србији дошао је већ крајем педесетих година 20. века, при чему је пад периодске стопе укупног фертилитета био бржи и снажнији него у већини европских земаља, јер су осим општих детерминанти ниске плодности, утицај на то имале рана либерализација права на абортус, али и убрзана секуларизација и индустријализација друштва у време СФРЈ [Nikitović 2011]. Последњи јачи пад СУФ почео је крајем 1980-их, слично тренду у бившим комунистичким државама, али ипак није довео до најнижих вредности забележених у овим и земљама Јужне Европе (Графикон 1).

На то је свакако имао утицај не тако нагли прелаз из социјализма ка тржишној економији и индивидуалистичком концепту западног друштва, какав су доживеле популације бившег Источног блока, али и одржавање традиционалног погледа на формирање породице, у чему је период ратних деведесетих година имао битну улогу [Rašević 2004; Petrović 2011; Bobić i Vukelić 2011; Lerch 2018]. У том смислу, истраживања ниског фертилитета у Србији, поред добро познатих структурних ограничења, указују и на културолошке факторе, где се препознаје недовршена родна промена у оквиру породице, тј. одржавање асиметричних родних улога [Bobić 2014].

СУФ у Србији осцилира између 1,4 и 1,45 од 2005. године, док је већина бивших социјалистичких држава које су након 1990. искусиле изразито низак ниво ове стопе (испод 1,3) недавно доживела њен пораст (Летонија, Русија и Словенија су чак премашиле 1,5). Иако има индикација да је „одлагање рађања из опортунистичких разлога и због структурних препрека” уочено још током периода СФРЈ [Rašević 2004: 9], чини се да

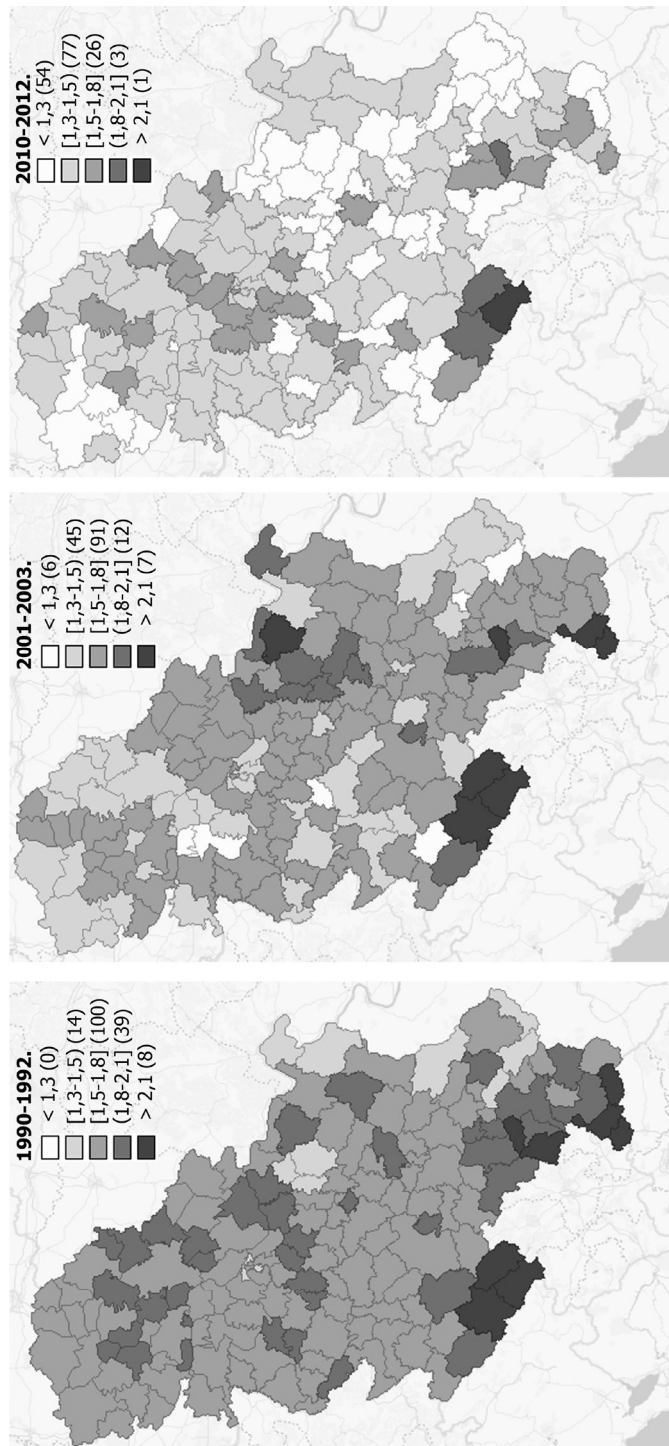
Графикон 1. Стопа укупног фертилитета у Србији и одабраним европским земљама (1960–2011)

Извори: Human Fertility Database [2018], прорачуни аутора према: РЗС [2016];
Напомена: без података за Косово и Метохију

је јасан почетак овог процеса у Србији повезан с падом социјалистичког система, и на тај начин личи на трендове који су запажени у другим пост-социјалистичким друштвима. Тако је просечна старост мајке при живорођењу порасла са 25,9 (1991) на 28,7 година (2011), но то је вредност нижа за годину дана него у Чешкој, а скоро годину и по од просека за EU-28 [Eurostat, 2018].

До почетка 21. века, СУФ виши од 2,1 имало је свега неколико општина на југозападу Централне Србије односно уз њену административну границу са Косовом и Метохијом. Од тога је у 2011. једино општина Тутин имала фертилитет већи од потреба просте репродукције, а још свега три општине виши од 1,8 деце по жени. С друге стране, тек је 2002. регистровано неколико општина са изразито ниском СУФ (<1,3) иако је већина бивших социјалистичких и медитеранских земаља бележила те вредности још током 1990-их [Eurostat, 2018]. Ипак, већ 2011. овако низак ниво фертилитета бележи свака трећа општина у Србији. Између 1991. и 2002. године, највећа промена се односила на утростручење броја општина чија је СУФ пала испод границе у литератури означене као „замка ниског фертилитета” (1,5), док је истовремено број општина са СУФ у интервалу блиском нивоу замене генерација (1,8–2,1) пао на трећину (Карта 1).

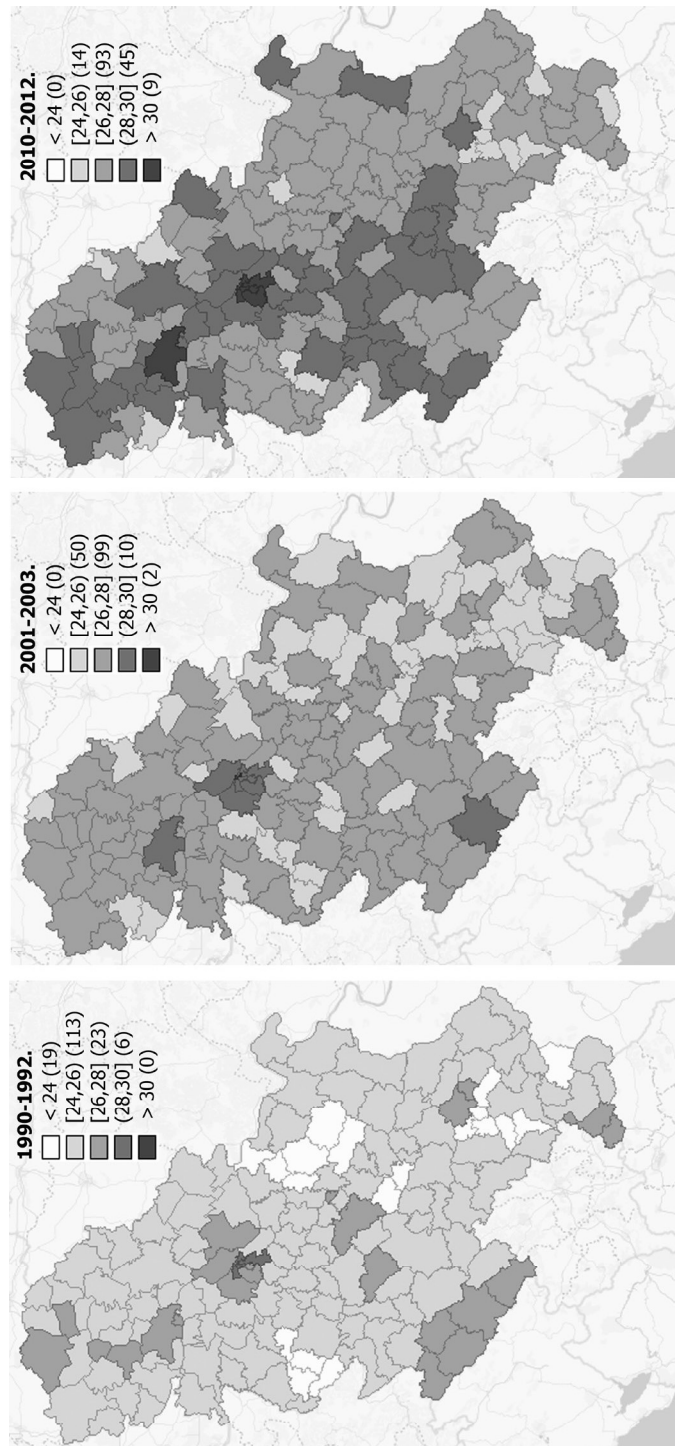
Карта 1. Стопа укупног фертилитета по општинама Србије (1991–2011)

Најинтензивније промене су се, ипак, одиграле у периоду 2002–2011, када је осим поменуте експлозије броја општина са изразито ниским фертилитетом, дошло и до драстичног смањења броја општина чија је СУФ виша од 1,5. Притом, чак четвртина свих општина у земљи доживела је смањење СУФ између 20% и 40%. Већина њих је у Источној и Југоисточној Србији, најмање развијеним регијама у земљи. Пад СУФ већи од 40% након 2002. регистрован је у неколико општина на североистоку Централне Србије, коју одликује највећи удео становника који живе у иностранству [Penev i Predojević-Despić 2012]. С обзиром на разлику у исказивању виталних догађаја од стране званичне статистике између 2002. и 2011. године (у другој нису укључени живорођени од стране емиграната), ово велико смањење не може се приписати само стварном паду стопе фертилитета.

У време Пописа 1991. просечна старост мајке при живорођењу у највећем броју општина Србије била је испод 26 година. Најочитија промена до 2002. десила се управо у тој групи, јер је њен удео опао на мање од трећине свих општина. Тако је у највећем броју општина овај показатељ 2002. био у интервалу 26–28 година. Посебно изражен скок је забележен између 2002. и 2011. када се број општина код којих је овај индикатор виши од 28 година увећао пет пута. У питању су општине чија су средишта највећи урбани центри, углавном у северним и западним деловима Србије. Притом је највиша просечна старост мајке (виша од 30 година) забележена у централним градским општинама Града Београда и у Граду Новом Саду. Најниже вредности овог показатеља углавном се односе на југоисток – најмање развијену и демографски најстарију област земље. Треба истаћи да се највећи пораст индикатора у периоду 2002–2011. (6–10%) десио углавном у општинама с мањим урбаним центрима (већином у Централној Србији) и онима где су раније превладале релативно ниже вредности (Карта 2).

Карта 2. Просечна старост мајке при живорођењу по општинама Србије
(1991–2011)

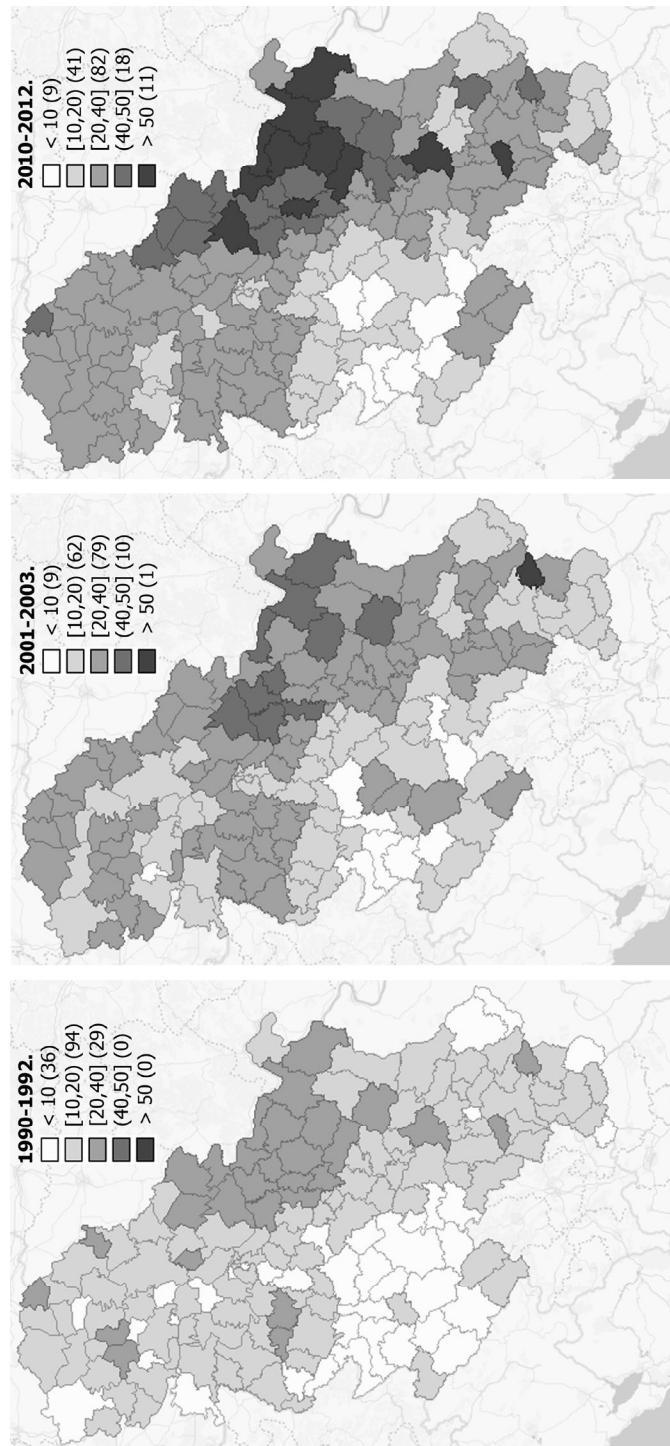
УДЕО РОЂЕНИХ ВАН БРАКА

Удео ванбрачних рађања један је од типичних индикатора који одражавају промене у демографском понашању у вези с Другом демографском транзицијом. Ако изузмемо нордијске земље, ниво овог показатеља је у већем делу Европе до почетка 1980-их био испод 10%, када почиње да расте, пре свега на западу континента. У Србији је овај удео био врло стабилан око просека 10,6% од Другог светског рата па све до краја осамдесетих година, што значи да се позиција наше земље у европском контексту у истом периоду значајно променила. Од земље у европском врху, Србија је уочи 1990. била углавном испред већине бивших социјалистичких друштава, земаља Бенелукса и Јужне Европе. Међутим, након периода 1991–2011, по овом показатељу су иза Србије, осим Швајцарске, Азербејџана, Кипра, Јерменије, Грчке и Турске, од бивших социјалистичких држава само Пољска, Белорусија, Украјина, Молдавија и наследнице СФРЈ, изузев Словеније [Eurostat, 2018].

Актуелни удео ванбрачних рађања у Србији резултира претежно из предбрачних кохабитација, које су типичније за људе у неповољном економском положају, као што су самохране мајке, укључујући и оне у проширеним вишегенерацијским породицама. То указује да пораст овог индикатора након 1990. не одражава ширење кохабитације као алтернативе браку [Petrović 2011; Bobić 2014], што је у складу с налазима из већине постсоцијалистичких друштава, где је тај процес, такође, прилично спор [Sobotka 2008]. Дистрибуција овог показатеља на нивоу општина у Србији показује да треба размотрити и низ других фактора, како би се боље разумела његова значајно изражена регионална диверсификација (Карта 3).

Источна Србија се веома упадљиво разликује од остатка земље у погледу процента рођених ван брака у сва три временска пресека. Већ 1991. у овој регији, удео већи од 30% забележен је код осам општина, а 2002. у скоро свим, при чему у 11 општина чак и већи од 40%. С друге стране, иако се у периоду 1991–2002. број општина где је овај показатељ био у распону 20–40% више него удвостручио, забележено је да је 2002. у 71 од 161 општине у земљи удео ванбрачних рађања ипак био нижи од 20%. Иако је 2011. сâм број ових општина опао, поларизација између истока и запада, али и великих урбаних средишта и остатка земље постаје још израженија будући да је у највећим градовима, без обзира на њихов географски положај, ниво овог показатеља око или испод 20%, док је у само пет урбаних центара (сви у Источној Србији) виши од 30%. У периоду 2002–2011. само 20 општина доживело је пад удела ванбрачних рађања, док је пораст већи од 50% забележен у 23 општине.

Карта 3. Удео живорођених ван брака (%) по општинама Србије (1991–2011)

КОРЕЛАЦИЈЕ ИНДИКАТОРА И ПРОМЕНЕ ПРЕМА ТИПУ ОПШТИНА

У раду је испитивано постојање корелација између сваког од два пара индикатора на нивоу општина. У сва три временска пресека, једина статистички значајна корелација је она која указује да је просечна старост мајки при живорођењу негативно повезана са уделом рођених ван брака, где је Пирсонов коефицијент корелације релативно стабилан у анализираним периоду: $r=-0,41$; $p<0,001$ (1991); $r=-0,35$; $p<0,001$ (2002); и $r=-0,44$; $p<0,001$ (2011). Овај корелациони образац подразумева два типа повезаности – један се односи на општине у којима је просечна старост мајки при живорођењу нижа, а удео рођених ван брака већи, док други обухвата општине где је ова веза обрнутог смера. Први се може очекивати у мање развијеним и углавном руралним подручјима, док би други могао бити типичнији за високо урбанизоване и развијеније регије. Слични налази о индикаторима фертилитета могу се пронаћи у већини постсоцијалистичких друштава.

У последњем временском пресеку, регистрована је и позитивна корелација између стопе укупног фертилитета и просечне старости мајке при живорођењу, где је $r=0,16$; $p<0,05$ (2011). То се може објаснити тиме што више вредности СУФ постају све више карактеристичне за регије с вишом просечном старашћу мајки, индиректно указујући на то да ће се, уколико се актуелни тренд унутрашње миграције настави, највероватније, све већи део репродукције у земљи бележити у највећим центрима, који привлаче становништво у оптималном репродуктивном добу из осталих делова Србије.

Табела 1 резимира промене три анализирана индикатора ДДТ на нивоу општина према типу њихове административне поделе између три временска пресека. У односу на период 1991–2002, када разлика у смањењу СУФ према типу општина није постојала, у 21. веку је овај пад био значајно мањи у областима истакнутијих урбаних центара него у осталима. Јаз између два типа општина у погледу просечне старости мајке при живорођењу је, очекивано, продубљен од 1991. до 2011.

С друге стране, ако изузмемо изузетно висок раст удела ванбрачних рађања након 1990. без обзира на тип општина, виши раст изван области важнијих урбаних средишта се могао очекивати након 2002. у складу с недавним променама у европском контексту. Но, имајући у виду почетне вредности, уочљива је специфичност Србије по којој је овај показатељ за 30% већи изван области важнијих градова у 2011. Овај очигледни парадокс, претходно детаљније анализиран, указује на потенцијално особене облике ДДТ, који су атипични за земље у којима је овај процес био првобитно описан.

Табела 1. Квантитативна анализа одабраних индикатора друге демографске транзиције у Србији према административној подели на градове и општине (1991–2002–2011)

Трогодишњи просек око пописне године	Стопа укупног фертилитета		Просечна старост мајке при живорођењу		Удео живорођених ван брака (%)	
	Градови	Општинске	Градови	Општинске	Градови	Општинске
1991. (1990–1992)	1,68	1,78	26,23	24,87	12,93	15,15
2002. (2001–2003)	1,54	1,65	27,37	26,18	20,46	23,69
2011. (2010–2012)	1,44	1,35	28,90	27,16	23,27	30,29
Процентна разлика						
2002–1991.	-7,88*	-7,59**	4,31**	5,28**	58,14**	56,32**
2011–2002.	-6,51*	-17,79**	5,59**	3,73**	13,75*	27,87**

**значајно при $p=0,001$; *значајно при $p=0,05$ према Mann-Whitney тесту

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Циљ овог рада је да установи да ли просторни обрасци скоријих промена (1991–2011) у показатељима фертилитета у Србији имају своје упориште у другој демографској транзицији, у смислу сличности са овим процесом у постсоцијалистичким друштвима Европе. У ту сврху, испитане су регионалне разлике у ширењу демографских иновација, мерене типичним демографским показатељима ДДТ.

Најниже стопе фертилитета јављају се управо у оним деловима земље у којима је фертилитет најраније почео да опада, што се не може објашњавати само променама након 1990. Метрополитанско подручје око два највећа града у Србији почиње да се издваја као зона нешто вишег СУФ у односу на остатак земље. Истовремено, пораст просечне старости мајке при живорођењу је најизраженији дуж важнијих путних коридора, што указује да је тај процес вероватно повезан са најновијим трендовима у урбанизацији односно унутрашњим миграцијама [Никитовић 2015]. С друге стране, иако се пораст удела ванбрачних рађања евидентно шири из језгра у Источној Србији, снажна дистинкција између истока и запада у нивоу овог показатеља сугерише да, не само да је темпо ове дифузије био спор, већ и да је опстајање традиционалних вредности повезаних са формирањем породице израженије на западу и југозападу земље.

Специфичности Источне Србије које се односе на анализирани индикаторе, посебно у погледу удела ванбрачног фертилитета, спадају у резултате који су, донекле, неочекивани. Штавише, овај регион представља изузетак у односу на познату Хајналову линију, која одражава поделу између Западне и Источне Европе у погледу режима брачности, а која је, чини се, и даље релевантна за разлике у ванбрачном фертилиту између региона у Европи [Walford and Kurek 2016]. Спецификум Источне Србије може се боље схватити ако се сагледа из дуге историјске и социокултурне

перспективе, која истиче значај културног модела влашке популације за разумевање актуелних промена фертилитета [Кнежевић 2013]. У питању је регион који је био иновативан у односу на прву транзицију фертилитета у земљи (крајем 19. века), при чему су њени окидачи били атипични (контрола рађања кроз систем „једног детета“) слично актуелним парадоксима из угла ДДТ. Но, без обзира на природу узрочника промена, треба имати у виду да су у земљама из којих је овај процес потекао, региони зачетници прве били то и у случају друге демографске транзиције [Lesthaeghe and Neels 2002].

Посматрано према типу општина, може се закључити да се низак фертилитет из највећих урбаних центара раширио и на остала подручја, да је јаз у просечној старости мајке при живорођењу између више и мање урбанизованих општина проширен и да је удео ванбрачних рађања постао значајно виши изван највећих урбаних средина. Ширење вредности и идеја повезаних с ниским фертилитетом из урбаних центара у периферне области земље већ је добро запажено током прве демографске транзиције [Watkins 1990]. Такође, израженије одлагање рађања у градовима је у складу са недавним променама у постсоцијалистичким друштвима [Walford and Kurek 2016]. Међутим, уочена разлика између два типа општина у погледу ванбрачног фертилитета је неочекиван налаз са аспекта ДДТ осим ако занемаримо да су ванбрачна рађања у Србији углавном типична за жене из нижих социјалних слојева, које, притом, често живе у мање урбанизованим срединама [Bobić 2014]. Попут налаза из Пољске [Kurek 2011], са којом је Србија веома слична по питању нивоа и породичне позадине ванбрачног фертилитета, наши резултати сугеришу да је дифузија овог индикатора у Србији јасно условљена разликама у економском развоју и историјском и културном наслеђу између региона.

Иако низак фертилитет и одлагање рађања могу указивати на то да су фактори ДДТ на делу у Србији, удео ванбрачних рађања, као показатељ идеационе промене, сугерише да типични узрочници ове транзиције можда нису одлучујућа детерминанта недавних промена фертилитета у Србији. Чињеница да удео рођених ван брака није само резултат савремених кохабитација, већ се више приписује порасту нестабилних партнерстава која завршавају са самохраним мајкама лошег социоекономског статуса, подржава овакав закључак. Међутим, разлике у темпу конвергенције ка „стандардном обрасцу“ између земаља и регија различитих културних наслеђа „нису од већег значаја“ у складу са недавним концептуалним корекцијама ДДТ [Van de Каа 2004: 8]. С друге стране, друштвена аномија, те спора транзиција у тржишну економију и стабилне политичке услове, што је типично за постсоцијалистичке земље, могу такође утицати на индивидуалне одлуке да се одложи рађање у случају високообразованих или да се прилагоде стратегије у вези са формирањем породице у случају особа у неповољном социоекономском положају [Perelli-Harris and Gerber 2011]. Коначно, могуће је да друштва као што је српско само прате специфичну путању прогресије ДДТ, како сугерише Сobotка [2008]. Ово се

чини разложном претпоставком не само због историје прве транзиције и недоумица везаних за њену универзалност, већ и због чињенице да су у Србији истовремено опажене и модерне и традиционалне вредности које утичу на одлуке појединаца у вези са формирањем породице [Bobić i Vukelić 2011]. Такође уочене промене могу се тумачити као врло спора транзиција ка ономе што неки аутори називају родном правичношћу у породичним нормама [Esping-Andersen and Billari 2015]. Сличан тренд је забележен у Румунији указујући на то да би процес ДДТ могао бити у току пошто је превладана већина „прагова” који означавају почетак ове транзиције, с изузетком кохабитације, потпуног целибата и модерне контрацепције [Muresan 2007]. Резултати у овом раду показују да транзиција између традиционалног и модерног у погледу репродуктивног режима у Србији има своју јасну просторну димензију, при чему су потребна даља истраживања која би укључила специфичније методе просторне анализе и шири сет индикатора.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Кнежевић, Александар Д. (2013). *Историјскодемографске и епидемиографске основе развоја становништва Источне Србије* (докторска дисертација). Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Никитовић, Владимир (2015). Мигрантско становништво. у: Владимир Никитовић (ур.), *Популација Србије почетком 21. века*. Београд: Републички завод за статистику, 98–127.
- Републички завод за статистику (2016). *Демографска статистика 2015*. Београд: Републички завод за статистику.
- Bobić, Mirjana (2014). Specific (Blocked) Post-socialist Union Transformation in Serbia. *Sociologija i prostor*, 52(2): 207–225.
- Bobić, Mirjana i Jelisaveta Vukelić (2011). Deblokada 'druge demografske tranzicije'? *Sociologija*, 53(2): 149–176.
- Esping-Andersen, Gøsta and Francesco C. Billari (2015). Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, 41(1): 1–31.
- Frejka, Tomas and Stuart Gietel-Basten (2016). Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies*, 41(1): 3–56.
- Noem, Jan M.; Dora Kostova, Aiva Jasilioniene and Cornelia Muresan (2009). Traces of the Second Demographic Transition in Four Selected Countries in Central and Eastern Europe: Union Formation as a Demographic Manifestation. *European Journal of Population*, 25(3): 239–255.
- Kurek, Slawomir (2011). Population changes in Poland: A second demographic transition. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 19: 389–396.
- Lerch, Mathias (2018). Fertility and union formation during crisis and societal consolidation in the Western Balkans. *Population Studies*, 72(2): 217–234.
- Lesthaeghe, Ron J. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(51): 18112–18115.
- Lesthaeghe, Ron J. and Lisa Neidert (2006). The Second Demographic Transition in the United States: Exception or textbook example? *Population and Development Review*, 32(4): 669–698.

- Lesthaeghe, Ron and Karel Neels (2002). From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18(4): 325–360.
- Nikitović, Vladimir (2011). Functional data analysis in forecasting Serbian Fertility. *Stanovništvo*, 49(2): 73–89.
- Nikitović, Vladimir; Branislav Bajat i Dragan Blagojević (2016). Spatial patterns of recent demographic trends in Serbia (1961–2010). *Geografije*, 121(4): 521–543.
- Penev, Goran i Jelena Predojević-Despić (2012). Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri „vruće” emigracione zone. *Stanovništvo*, 50(2): 35–64.
- Perelli-Harris, Brienna and Theodore P. Gerber (2011). Nonmarital Childbearing in Russia: Second Demographic Transition or Pattern of Disadvantage? *Demography*, 48(1): 317–342.
- Petrović, Mina (2011). Promene bračnosti i porodičnih modela u post-socijalističkim zemljama: Zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija? *Stanovništvo*, 49(1): 53–78.
- Rašević, Mirjana (2004). Fertility trends in Serbia during the 1990s. *Stanovništvo*, 42(1–4): 7–27.
- Sobotka, Tomáš (2008). The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19: 171–224.
- Van de Kaa, Dirk J. (1987). Europe’s Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1): 1–53.
- Van de Kaa, Dirk, J. (2004). Is the Second Demographic Transition a useful research concept: Questions and answers. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2: 4–10.
- Walford, Nigel and Slawomir Kurek (2016). Outworking of the Second Demographic Transition: National Trends and Regional Patterns of Fertility Change in Poland, and England and Wales, 2002–2012. *Population, Space and Place*, 22(6): 508–525.
- Watkins, Susan Cotts (1990). From Local to National Communities: The Transformation of Demographic Regimes in Western Europe, 1870–1960. *Population and Development Review*, 16(2): 241–272.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- EUROSTAT (2018). Fertility indicators, table. Доступно на: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>. Приступљено: 12. 7. 2018.
- Human Fertility Database [2018]. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Доступно на: www.humanfertility.org. Приступљено: 10. 7. 2018.
- Muresan, Cornelia (2007). Family dynamics in pre and post-transition Romania: a life table description, MPIDR Working Paper WP 2007–18. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research. Доступно на: <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2007-018.pdf>. Приступљено: 12. 7. 2018.